

«Ревизоре». Но Гоголь верит, что это невозможно. Он прекрасно помнит, что Святое Писание говорит о Страшном суде, но и надежде, которая дана верным. Надежду, а вместе с ней любовь, писатель обрел в «Размышлениях о Божественной литургии», о которой практически не упоминается в школе, и поэтому понимание Н.В. Гоголя, его творчества остаётся для ученика смутным.

Между тем Гоголь вводил нас в реальность, где был и реальный образ, и происходило становление лика. В «Выбранных местах из переписки с друзьями» он указал путь: отрекись от эгоистического начала, и Бог даст тебе то, что просишь. Просишь образ – получишь его, стремишься к лику – обретёшь просимое!

Выводы. Художественный текст писателя, философа Н.В. Гоголя стал вмещаться в действие Божественной литургии. И это стало смыслом бытия. Там, где обитает Троица, наступает благоговейное молчание. Динамика равна статике, потому что время и пространство побеждены вечностью. А в этой вечности царствует Слово, служителем Которого считал себя великий русский писатель Николай Гоголь.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зарецкий, В.А. Народные исторические предания в творчестве Н.В. Гоголя. История и биографии: монография / В.А. Зарецкий. – Sterlitamak: Sterlitamak. gos. ped. in-t; Ekaterinburg: Ural'skij gos. ped. un-t, 1999. – 463 с.

References

1. Zareckij, V.A. Narodnye istoricheskie predanja v tvorcestve N.V. Gogolja. Istorija i biografii: monografija [Folk historical traditions in the work of N.V. Gogol. History and biographies: monograph] / V.A. Zareckij. – Sterlitamak: Sterlitamak. gos. ped. in-t; Ekaterinburg: Ural'skij gos. ped. un-t, 1999. – 463 p.

Авторська довідка:

Заяц Сергей Михайлович – доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой русской и зарубежной литературы ГОУ ПГУ им. Т.Г. Шевченко; эл. адрес: smz67@mail.ru

УДК 124.5:141.313.8:17.023.36

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ТА ЕКОЛОГІЧНОГО

О.Й. СТОРИЖКО

Київський національний університет будівництва і архітектури
lyudmila.stor@meta.ua

У статті викладено адекватне розуміння системи взаємозв'язків елементів суспільної структури із структурними елементами оточуючого природного середовища. Взагалі «соціальне» організує екологічний простір у межах цільового суспільного пізнання та виробництва. Цей суспільний духовно-практичний рух приводить до створення ноосфери – сфери організованої суспільним розумом природи.

Ключові слова: «соціальне», «екологічне», оточуюче середовище, ноосфера.

О СООТНОШЕНИИ СОЦИАЛЬНОГО И ЭКОЛОГИЧЕСКОГО

А.И. СТОРИЖКО

Киевский национальный университет строительства и архитектуры
lyudmila.stor@meta.ua

В статье изложено адекватное понимание системы взаимосвязей элементов общественной структуры со структурными элементами окружающей природной среды. Вообще «социальное» организует экологическое пространство в пределах целевого общественного познания и производства. Это общественное духовно-практическое движение приводит к созданию ноосферы – сферы организованной общественным разумом природы.

Ключевые слова: «социальное», «экологическое», окружающая среда, ноосфера.

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIAL AND ENVIRONMENTAL

O.J. STORIZHKO

Kyiv National University of Construction and Architecture
lyudmila.stor@meta.ua

The article gives an adequate understanding of the system of interconnections of elements of the social structure with the structural elements of the natural environment. In general, «social» organizes an ecological space within of target social cognition and production. This social spiritual-practical movement leads to the creation of the noosphere - a sphere organized by the public mind of nature.

Keywords: «ecological», «socials», natural environment, noosphere.

Вступ. Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Змістовно співвідношення понять «соціальне» та «екологічне» відбувається у різних контекстах. У загальному випадку поняття «соціальне» охоплює всі суспільні відносини, сукупність матеріальних та духовних цінностей соціуму, «другу природу» і природу формально удосконалену. «Екологічне» у даному контексті позначає систему безпосередніх зв'язків суспільства та оточуючого природного середовища, а також сукупність живих організмів та неживих елементів вказаного середовища. Але ця система зв'язків, яка є організованою суспільством, виявляється, в сутності, соціальною. Тому поняття екологічного, у деякій мірі, змістовно входить у «соціальне» як його частина (у межах земної природи).

Взагалі співвідношення соціального та екологічного є предметом соціальної екології. В той же час, що слід підкреслити, проблема ця виходить за межі власне науково-теоретичного пізнання та вузько спрямованого дисциплінарного інтересу, адже зачінає реальний цивілізаційний поступ, який за умов глобального соціокультурного процесу тільки загострює питання взаємної пов'язаності екології та соціального розвитку. Звідси дослідження співвідношення «соціального» та «екологічного» набуває актуальності та статусу проблеми, яку має розв'язувати сучасне суспільство.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальне, як було сказано вище, представляє собою простір культури, зумовлений цілю-

кладаючого діяльністю. Використовуючи термінологію Л.П. Карсавіна, можна сказати, що соціальне існує як всеохоплююче Природу і Людину вєсуще тварне буття, «духовно-душевне» та «обмежено-вєспросторове». У такому бутті присутня інтенція до «вєседності» реальності як вищої сутності. У широкому сенсі поняття «соціальне» синонімічно поняттю «соціальна форма руху». У цьому значенні «соціальне» включає в себе будь-яке явище, охоплене та перетворене суспільною діяльністю. Поняття соціального у широкому розумінні виражає специфіку та сутність власне соціальної якості. Генезис соціального пов'язаний із становленням цінностей, котрі є загальнозначущими і тому набувають суспільного характеру. Будь-яке суспільне явище, зв'язане з такими цінностями, є об'єкт культури чи культурне благо. Вказані цінності надають різним об'єктам (державі, мистецтву, моралі, техніці та ін.) статус історично суттєвих, тобто таких, що мають суверенне значення у контексті суспільних або соціальних інтересів.

Соціальне як таке було конституційоване надбіологічними формами еволюції життя – працею, колективністю, свідомістю. Єдність останніх зумовлює сутність соціального, котра є мірою відношення духу до природи, речовини, до всього речовинного. Це відношення духу до самого себе і до його присутності в речовині природи, тобто його відношення до речі. Феномен речі зумовлений доцільним перетворенням речовини природи предметно-практичною діяльністю людини у соціально-природному середовищі. Пізнання міри та рівня присутності духу в речовині природи є предметом наукового дослідження.

Осередком соціального є людина як сукупність суспільних відносин, котра себе ідентифікує у формі особистого творчого становлення. У становленні основою людської самості є надійність непотасного сущого, тобто природи в її істині, зверненої до людини. Звернення істини в формі відкритості до розуму перетворює безпосереднє середовище людського проживання в культуру, речовинні передумови існування в технологічні засоби праці, що, в кінцевому рахунку, зумовлює виникнення науки.

Історія розвитку та удосконалення технічних засобів праці в контексті їх впливу на природне оточення суспільства містить у собі чимало прикладів виникнення локальних екологічних криз різної типології. Останні виступають у якості падіння культури, її текучої позапризначенності коєволюційній даності соціального. Вирубка реліктових лісів в Північній Африці (котра привела до трансформації великого простору живої природи на безжиттєву пустелю), Північній Америці, Центральній Європі та інших регіонах земної кулі зумовила незворотні зміни в природних умовах життя на цих просторах. Тут, у

відомому контексті, створюється дещо у вигляді деструктивного природного середовища, яке містить у собі об'єктивну неможливість попереднього біологічного продукування. Вхідження природи в простір іменування себе апофатичною реальністю становлення робить час примарною еманациєю природної творчості. Ця примарність, свого роду віртуальність, є зміною лише зовнішньої форми явища чи процесу природи, котрий, у такому разі, являє собою єдність соціальної зміни, вихідної від людини, але позбавленої сенсу, і своєї природної сутності. Екологічний простір, що тут виникає, є, по суті, негачією в контексті коеволуції суспільства та природи, тому що детермінований деструктивною соціальною дією.

Регресивна форма вказаного екологічного простору може бути трансформована в іншу якість при використанні цілого комплексу заходів соціально-економічного, політико-правничого, науково-виробничого характеру по збереженню і захисту природного середовища, його розвитку, утилізації відходів і очищенню від забруднень, упровадженню безвідходних технологій у виробництво, організації екологічно чистих виробництв. Таким чином, поняття екологічного може означати як соціо-природну (екологічну) реальність, що характеризується динамічною рівновагою її змістовних елементів, що знаходяться у формі прогресії, так і регресивну форму динамічного відношення «соціум – природне середовище». Тут під природним середовищем розуміється натуральне природне середовище, охоплене життям.

Екологічне, перш за все, є відношенням живого (суб'єкта) до оточуючого середовища – природного чи штучного. Це відношення охоплюється дією системної сукупності екологічних закономірностей. Закон сукупної дії чинників, або закон синергізму, наприклад, репрезентує рівень самоорганізації, довільної чи мимовільної, частки природи чи елемента системи «людина – природа» [5, с. 212]. Згідно цього закону сукупність чинників діє сильніше, ніж їх звичайна арифметична сума. Тобто саме результуюча дій усіх чинників визначає суттєвість внутрішніх змін конкретної екосистеми. Інші екологічні закони так чи інакше зумовлюють та репрезентують поведінку і структурні зміни усталених елементів біосфери на різних рівнях: геобіосферному (населені простори літосфери і педосфери – ґрунти і т.п.) гідробіосферному (заселені простори гідросфери – моря, прісні озера, ріки), антропобіосферному (заселені простори з чоловічою домінантою).

Соціальне в екологічних трансформаціях репрезентується, перш за все, рівнем соціалізації суб'єкта екологічного відношення, котрий у випадку присутності в ньому соціальної основи є декотрою формою єдності, у даному контексті, соціального та екологічного.

Саме екологічне відношення маніфестує вказану єдність, змістовне значення котрої, в свою чергу, зумовлює якість екологічного, поляризованість його родової семантики, прогресивний чи регресивний стан як умову його суспільного розвитку. Екологічне відношення як онтологічна реальність є змістовною стороною глобального відношення людини та природи, здійснюється за принципом зворотної дії. Це відмічає в одній з своїх книг Е. Морен: «Екологія ... займається комплексом, де внаслідок взаємодії між частинами утворюється глобальна система, чий властивості (прояви) справляють зворотню дію на частини. Це – перша наука, яка воскрешає зв'язок між людьми й природою» [6, с. 71].

Дія більшості екологічних закономірностей включає в себе фактор зворотного зв'язку як системного, гештальтного характеру в межах соціобіосфери, так і характеру субсистемного, міжелементного. У випадку першого, «гештальтного» типу зворотного зв'язку така цілісність як біосфера сама може, при необхідності, виробляти визначені захисні механізми від деструктивного антропогенного впливу. В усякому разі самою динамікою розвитку зумовлена необхідність створення механізмів контролю і регулювання різних типів взаємозв'язку у системі на різних рівнях.

Для суттєвого зниження рівня антропогенних забруднень оточуючого середовища і ліквідування їх наслідків необхідно, крім усього іншого, реформування організації науково-технічного знання, яке здійснюється з метою глибшого пізнання соціально-екологічних процесів. Важливим кроком у цьому процесі було б подолання недоліків роздільного мислення, «яке розділяє те, що ще не розділене»: «Ми живемо під владою розділювального мислення ... і редукціоністського мислення (яке зводить складне до простого). Проте ми дійшли вже до точки, де розділювальна організація наукового і технічного знання виробляє подрібнені й відділені одне від одного знання, які не дають змоги об'єднати їх у фундаментальні й глобальні знання. ... Реформування мислення, невідільне від реформування освіти, приведе нас до усвідомлення самих себе як дітей Землі, дітей Життя, дітей Космосу» [6, с. 73-74].

Усвідомлення людством своєї загальної планетарної долі зумовить формування суспільної екологічної свідомості, яка має практичне значення. Вже зараз наша екологічна свідомість прогресує на локальному та глобальному рівнях, але скачками, коли в ній відображаються явна шкода елементам природних ареалів, деградації та катастрофи, що відбуваються. Інакше кажучи, рух вперед гальмується негнучкими інституціональними і ментальними структурами, безмежними економічними та політичними інтересами, котрі не мають нічого

спільного із справжніми інтересами людей. Існуючий рівень розвитку суспільної екологічної свідомості, затверджений у низці важливих міжнародних погоджень та документів, ще не закріплений в широкій політичній думці і не породжує необхідну єдину планетарну силу, яка здібна почати необхідні зміни в глобальній екополітиці.

Екополітика має проводитися на локальному, регіональному, національному та глобальному рівнях. Вона повинна окреслити норми для збереження біологічного розмаїття, скорочення промислового виробництва, забруднююча дія якого сягає припустимих меж, чи перевищує їх, скорочення промислового сільськогосподарського виробництва, яке забруднює ґрунти, води, харчові продукти, запропонувати рішення для боротьби з глобальним потеплінням. Ця політика має розглядати в їхньому комплексі різноманітні фактори забруднення, «виробляти основні напрями найважливіших і найзагальніших реформ» (Е. Морен).

Екологічна політика сприяє провадженню цивілізаційної політики, яка, в свою чергу, сприяє екологічній політиці. В результаті ці обидва види діяльності утворюють реформаторські шляхи, які поєднуються з іншими шляхами: з реформуванням освіти, реформуванням споживання, реформуванням життя. Екологічний шлях «має замінити гегемонію кількості гегемонією якості, нав'язливу ідею "більше" одержимістю кращого» [6, с. 81].

Адекватна (позитивна) екологічна політика зумовлюється принципом свободи особистості як одним з головних практичних чинників, який визначає зміст комунікативних суспільних відносин у сфері взаємодії людини та суспільства, суспільства і природи. Свобода волі особистості об'єктивується, зокрема, в розумній (раціональній) екологічній діяльності, коли теургія генетичного коду еволюції природи опосередковано стає фактом свідомості, формою одкровення цієї еволюції взагалі, визначним видом знання. Тобто, головною умовою свободи є розумність (раціональність) пізнання та практичної діяльності, коли розумна дія є формою вільної дії.

Свобода убачається у визначеному відношенні до відповідальності як основи самовдосконалення суб'єкта, який зберігає цільову інтенцію перетворюючої діяльності, алармістська складова котрої безпосередньо зумовлює творчу самореалізацію особистості у контексті екологічної реальності. Актуалізація перетворюючого відношення до природи як її збереження і до-розвиток є одкровення ноосфери у формі творчості. Тут, у цьому одкровенні, людський розум є сила, організуюча і направляюча біосферні процеси у внутрішньо несуперечливу та усталену прогресію, котра є системою, що зберігає у

собі деяку нерівноважність, яка у звісній мірі забезпечує подальший розвиток.

Поведінка людини у біосферному просторі визначається цінностями та смислами, які у деякій мірі зумовлені її відношенням до зовнішніх обставин буття, зокрема до природного оточення. У цьому відношенні людина позиціонує себе як вільну особистість, котра може вибирати ті природні умови, які їй потрібні, а також змінювати їх залежно від змісту її екологічних відносин.

Людина вільна по відношенню до самої себе, вільна виїти за свої межі, подолати себе, бути володарем своїх бажань, у тому числі бажань у сфері використання, споживання природних умов існування. Це деяка антропологічна передумова раціонально-морального користування ресурсами природи. Тут свобода передує можливим вільним актам дії і вже тому передує буттю, є «безпідставною підставою» буття і корениться у Ніщо. З одного боку, це Ніщо являє собою нестворену свободу, а з іншого – є те божественне Ніщо, з котрого Бог творить світ.

Свобода тлумачиться як суттєва людська особливість. Тому можна міркувати про природні та соціальні передумови процесу становлення свободи та її еволюцію до свободи людської. «Остання набуває буття тільки на рівні існування особистості» [4, с. 151]. Тут мається на увазі, перш за все, існування як цілеспрямована творча діяльність, що актуалізує інтенцію до свободи волі індивіда. Особистість вільно діє у соціальному просторі, реалізуючи саму себе у творчості. У цьому контексті, створюючи себе, людина робить свободу змістом свого життя.

Гегель, аналізуючи процес самотворення людини, вказує на значення створених нею передумов для цього [2, с. 23]. Але тут йде мова і про природні передумови для всебічного розвитку та самореалізації особистості. Ці передумови як єдність засобів праці і засобів життя є універсальною даністю семантичного поля, зумовлюючого соціальний рух як такий, єдність об'єктивної та суб'єктивної (ідеальної) реальності. У таких умовах людство, як декотра сукупність вільних індивідів має реальну можливість досягнення декотрого балансу між використанням (споживанням) ресурсів природи та її здатністю до самовідтворення, самоочищення. Також має значення обчислення у дійсно раціональному природокористуванні співвідношення затрат на виробництво ландшафтів, створення нових форм живого, у тому числі здатних до очищення різних структурних елементів біосфери, на безпосередню охорону природної середовища і затрат на виробництво необхідних споживчих цінностей. Облік такого співвідношення повинен бути покладений в основу практики раціонального засвоєння природи.

Віще вже говорилось, що людська діяльність в природі, в основному промислового характеру, часто має своїм наслідком масштабне забруднення різних середовищ біосфери, знищення та зникнення низки видів рослин і тварин, руйнацію ландшафтних систем, які склались, що викрай негативно впливає на природні умови (засади) існування живих істот на Землі.

Антропогенно-деструктивний вплив на природне середовище включає в себе всі види забруднень, котрі розрізняються по типу забруднювача (газоподібні речовини, тверді та рідинні, радіація, звукові коливання, теплість) та формі (способу) забруднення. Одним із самих розповсюджених видів забруднень є перевищення ПДК утримання CO_2 в атмосфері (на поверхні Землі). У 1970 р. концентрація вуглекислого газу у тропосфері складала приблизно 320 ppm (ppm – одна частина одної речовини на мільйон частин іншої речовини). Згідно прогнозу, зробленому у цьому ж році американським дослідником Б. Боленом, зміст CO_2 у тропосфері у 1985 р. повинен був зрости до 335 ppm, а у 2000 р. – до 370-400 ppm [1, с. 27]. Зараз вказані темпи росту концентрації CO_2 навіть збільшуються, що може привести до небажаних наслідків.

У цілому щорічний приріст концентрації CO_2 в атмосфері складає 0,5-2 ppm. У світовому масштабі це відповідає 20 млрд. т CO_2 . Через те, що вуглекисневий газ – це активна забруднююча речовина, то його нейтралізація, приведення до деякої норми утримання в одному куб. метрі повітря, у межах достатньо великої території, є найважливішим завданням.

Певним серйозним наслідком значного збільшення концентрації CO_2 в атмосфері є парниковий ефект, деякі окремі прояви котрого спостерігаються вже сьогодні (відносно підвищення середньорічної температури повітря, що все частіше призводить до ефекту «теплих зим» навіть у традиційно холодних країнах).

Не менш шкідливі для тварин, людини та натуральних природних процесів як умов життя оксид вуглецю (CO), азотисті з'єднання (NO , NO_2), вуглеводні (CH_2 , CH_3) та інші хімічні речовини, котрі мають не тільки природне, але й штучне походження. Оксид вуглецю, до речі, вдихається легенями і з'єднуючись з гемоглобіном, створює HbCO . Ступінь отруєння, у даному випадку, визначається концентрацією HbCO в крові, вмістом CO в повітрі та вдихнутим об'ємом повітря [3, с. 165]. Отруєння виявляється перш за все як блокування переносу O_2 та порушення обміну речовин в організмі.

Сучасний рівень забруднення природного середовища високоіндустріальним виробництвом зумовлений неймовірною швидкістю, масштабами і комплексністю входження людини у природу. Цей рі-

вень забруднення природи досяг небаченої раніше величини і ступені її руйнування, загрожуючи економічному прогресу та виживанню людства. Усвідомлення цього факту ставить під питання існуючий порядок господарювання, орієнтований на приріст виробництва, що виявляється через збільшення на душу населення ВНП і розвиток суспільства споживання. Економічні системи повинні прийти у своєму розвитку до стадії введення заперечних зворотних зв'язків, тобто до росту виробництва без збільшення числа робочих місць при відносно м'якій споживання сировини та енергії.

Усвідомлення необхідності захистити природу та вдосконалити (добудувати) її окремі рівні та ланки, що вже припам'янке окремим суспільним групам, поки що не має рішучого значення для життя суспільства в цілому. Нове свідома практичне відношення до природи повинно спиратись на розуміння того, що подальше існування людини залежить від адекватного її природі стану довкілля. Для дійового захисту цього оточення необхідно вирішення наступних завдань:

- деяке скорочення росту народонаселення;
- захист культурних ґрунтів;
- захист і очищення водного оточення та повітряного простору;
- насадження лісів у планетарному масштабі;
- підвищення ефективності використання енергії;
- перехід до підвищеного екологічного виробництва;
- еписування заборгованості країн, що розвиваються.

Для предметної об'єктивності вказаних пріоритетів необхідне широке міжнародне співтовариство у правовому забезпеченні екологічної інтенції розвитку у прийнятті адекватних економічних рішень, створенні певних фондів для фінансування витрат на захист природи та відшкодування збитків. Контамінація екологічних значень матеріального контексту суспільного життя та енвайронменталістських принципів приводить до екологізму – концептуальному світоглядному зрушенню у теоріях суспільного розвитку та відношення «людина – природа». Тут розглядаються і обґрунтовуються різні варіанти вдосконалення системних відношень суспільства з оточуючим середовищем, у котрих акцент робиться на збереженні адекватної екологічної реальності та створенні в її межах нових природних елементів у якості передумов людського існування, добудовуючих попередні природні основи до рівня нових суспільних потреб.

Деякі течії екологізму розглядають проблеми збереження придатних для життя природних умов у децю профетичному контексті, не вбачаючи реального виходу із екологічної ситуації, що склалася,

впритул до доступного для огляду майбутнього. Основою такого песимізму є упевненість у тому, що у людства немає реальної можливості переборення своїх споживчих інстинктів, притаманних йому атрибутивно. Кінцевою причиною такої антропоморфної тотальності споживання виявляється приватний інтерес, лише зовнішнім чином обмежений «демократичним» законодавством. Останнє формально сигніфікує поетичні уявлення енвайронментальних переваг хтонічної інтерпретації перманентних регресій екологічного середовища.

Висновки. Отже, екологічне середовище як соціальна реальність містить у собі актуальну можливість змістовної прогресії умов життя та умов існування своїх внутрішніх елементів. Тут вже людина як активний суб'єкт піднімає рівень відкритості явищ природи, докільця для їх використання та цілеспрямованої трансформації, що знаходить своє відображення в понятті «ейдетична сутність» екологічної реальності. Ейдетична сутність – це ідеальна сутність, яка уводиться у міркування з метою перетворення соціально-екологічних відносин, наповнення їх дійсно людським і гуманістичним змістом.

Це поняття (ейдетичної сутності) розкривається у контексті поняття ноосфери (Е. Леруа, В.І. Вернадський). Останнє позначає деякі межі охоплення натурального природного середовища людським розумом, котрий є спрямована і організована воля людини як істоти суспільної. Ця воля, розповсюджуючись на всю біосферу, перетворює її, таким чином, у ноосферу. Остання виступає вже у якості планетарного явища, яке є об'єктивним проявом розумної волі людини. З іншого боку, це теоретичний конструкт, який являє собою декотру умову бачення того, чого ще нема в природі чи соціоприродній системі, тобто умову її майбутнього стану. Це своєрідна віртуальна реальність, ейдос, котрий як зразок визначає час, майбутнє, спрямованість суспільного розвитку. Це майбутнє об'єктивується за допомогою інтуїції та уяви, перетворюючи екологічну реальність у соціальну.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Агесс П. Ключи к экологии. – Л.: Гидрометеониздат, 1982. – 96 с.
2. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа. – М.: «Мысль», 1977. – 471 с.
3. Гейнрих Д., Гергт М. Экология: dtv-Atlas. – М.: Рыбари, 2003. – 287 с.

4. Кисельов М.М., Гардашук Т.В., Зарубицький К.С. та ін. Екологічні виміри глобалізації. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2006. – 260 с.

5. Кисельов М.М., Канак Ф.М. Національне буття серед екологічних реалій. – К.: Тандем, 2000. – 320 с.

6. Морен Е. Шлях. За майбутнє людства. – К.: Ніка-Центр, 2014. – 256 с.

References

1. Agess P. (1982) Klyuchi k ekologii. – L.: Gidrometeoizdat. – 96 p.
2. Gegel G. (1977) Enciklopediya filosofskih nauk. T. 3. Filosofiya duha. – M.: «Mysl». – 471 p.
3. Gejnrih D., Gergt M. (2003) Ekologiya: dtv-Atlas. – M.: Rybari. – 287 p.
4. Kiselov M.M., Gardashuk T.V., Zarubickij K.Ye. ta in. (2006) Ekologichni vimiri globalizaciyi. – K.: Vid. PARAPAN. – 260 p.
5. Kiselov M.M., Kanak F.M. (2000) Nacionalne buttya sered ekologichnih realij. – K.: Tandem. – 320 p.
6. Moren E. Shlyah. Za majbutnye lyudstva (2014). – K.: Nika-Centr. – 256 p.

Авторська довідка:

Сторіжко О.Й. – старший викладач, Київський національний університет будівництва і архітектури, lyudmila.stor@meta.ua